

Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny

w obszarze polityki wyznaniowej
oraz polityki narodowościowej
Polski Ludowej i III Rzeczypospolitej

Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny

w obszarze polityki wyznaniowej
oraz polityki narodowościowej
Polski Ludowej i III Rzeczypospolitej

Stefan Dudra

Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR
Warszawa 2019

Recenzje:

dr hab. Paweł A. Leszczyński

prof. dr hab. Grzegorz Rydlewski

Redaktor prowadzący:

Michał Zgutka

Redakcja i korekta:

Jerzy Lewiński

Projekt okładki:

Maryna Wiśniewska

Ilustracja na okładce:

Cerkiew Świętego Ducha w Białymstoku

Fotolia/Dejan Gospodarek

Copyright © by Uniwersytet Zielonogórski, Zielona Góra

Wydanie książki było możliwe dzięki wsparciu Uniwersytetu Zielonogórskiego

ISBN 978-83-7383-987-8

Wydawnictwo Naukowe Scholar Spółka z o.o.
ul. Wiślana 8 (róg Browarnej), 00-317 Warszawa
tel./fax 22 692 41 18; 22 826 59 21; 22 828 93 91
dział handlowy: jak wyżej w. 108
e-mail: info@scholar.com.pl
www.scholar.com.pl

Wydanie pierwsze

Skład i łamanie: *Mercurius*

Druk i oprawa: MCP, Marki

Spis treści

Wykaz skrótów	11
Wstęp	13

CZĘŚĆ I TEORIA-SYSTEM-PRAWO

Rozdział 1. Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny w obrębie polityki wyznaniowej i narodowościowej państwa. Konceptualizacja pojęć	51
1.1. Ogólne założenia polityki wyznaniowej państwa	51
1.1.1. Podstawy ideologiczne oraz kierunki i uwarunkowania polityki wyznaniowej w Polsce Ludowej	51
1.1.2. Periodyzacja i główne determinanty polityki wyznaniowej wobec PAKP	60
1.1.3. Wykorzystywanie PAKP do walki z Kościołem rzymskokatolickim ...	66
1.1.4. Polityka wyznaniowa po 1989 r.	77
1.2. Państwowa administracja wyznaniowa	82
1.2.1. Struktury partyjne odpowiedzialne za walkę z religią	83
1.2.2. Struktury administracyjne odpowiedzialne za walkę z religią	84
1.2.3. Struktury aparatu bezpieczeństwa odpowiedzialne za walkę z religią ...	89
1.2.4. Administracja wyznaniowa po 1989 r.	92
1.3. Polityka wyznaniowa a polityka narodowościowa	95
1.4. Podstawy ustrojowe Kościoła prawosławnego	117
1.4.1. Autokefalia i autonomia	117
1.4.2. Istota prawosławnej soborowości	124
1.4.3. Zasada synergii	126
1.5. Podmioty decyzyjne Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego ...	130
Rozdział 2. Pozycja PAKP w systemie polityczno-prawnym państwa	137
2.1. Relacje prawne w okresie Polski Ludowej	140
2.2. Konstytuowanie się stosunków prawnych w okresie demokratyzacji państwa	152
2.3. PAKP wobec konkordatu oraz konstytucyjnego modelu stosunków państwo-Kościół	155

2.4. Kształtowanie prawa wewnętrznego Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego	164
Rozdział 3. Stan materialny i finansowanie PAKP. Regulacja spraw majątkowych	168
3.1. Liczba wiernych a możliwości finansowe PAKP	169
3.2. Finansowanie działalności PAKP	174
3.2.1. Fundusz Kościelny	175
3.2.2. Darowizny	184
3.2.3. Finansowanie przez podmioty samorządowe	185
3.3. Polityka podatkowa	188
3.4. Regulacja spraw majątkowych PAKP	192
3.4.1. Stan majątkowy i regulacja kwestii majątkowych w Polsce Ludowej	192
3.4.2. Stan majątkowy na Ziemiach Odzyskanych	199
3.4.3. Regulacja spraw majątkowych po 1989 r.	203

CZĘŚĆ II

PRZESIEDLENIA-KLER-DUCHOWIEŃSTWO

Rozdział 4. Władze państwowe wobec węzłowych problemów PAKP 1944–1951	215
4.1. Kościół i władze państwowe wobec przesiedleń ludności prawosławnej do USRR i BSRR oraz Akcji „Wisła”	215
4.1.1. Akcja wysiedleńcza do USRR i BSRR	215
4.1.1.1. Wysiedlenia Ukraińców i Łemków z Polski południowo-wschodniej	217
4.1.1.2. Przesiedlenia Białorusinów do BSRR	225
4.1.2. Kościół prawosławny wobec Akcji „Wisła”	229
4.1.3. Duchowieństwo i wierni prawosławni w Centralnym Obozie Pracy w Jaworznie	237
4.2. Sprawa jurysdykcji nad parafiami w województwie białostockim	241
4.3. Odsunięcie metropolity Dionizego od zarządzania Cerkwią. Powołanie i działalność Tymczasowego Kolegium Rządzącego PAKP	249
4.4. Autokefalia w polityce władz państwowych	256
4.5. Sprawa wyboru nowego metropolity 1948–1951	262
Rozdział 5. Polityka państwa wobec hierarchii i duchowieństwa prawosławnego	269
5.1. Polityka państwa wobec wyborów i działalności zwierzchników PAKP	269
5.2. Hierarchia prawosławna w polityce władz	290
5.3. Duchowieństwo prawosławne po drugiej wojnie światowej	295
5.3.1. Duchowieństwo w placówkach diasporalnych	301
5.3.2. Polityka kadrowa i ingerencje władz w ruch personalny kleru	310
5.3.3. Konflikty parafialne jako element polityki wyznaniowej i narodowościowej państwa wobec duchowieństwa	314
5.3.4. Wykształcenie duchowieństwa	318

Rozdział 6. Duszpasterstwo wojskowe i specjalne	322
6.1. Prawosławny Ordynariat Wojska Polskiego	322
6.2. Duszpasterstwo specjalne	333
6.2.1. Duszpasterstwo w państwowych zakładach penitencjarnych	333
6.2.2. Duszpasterstwo w zakładach opieki zdrowotnej i społecznej	339
6.2.3. Duszpasterstwo stanowo-zawodowe	341
6.2.3.1. Prawosławne duszpasterstwo akademickie	341
6.2.3.2. Duszpasterstwo służb mundurowych	342

CZĘŚĆ III ETNOS-ADMINISTRACJA-KONTROLA

Rozdział 7. Kwestia narodowościowa w Kościele prawosławnym	347
7.1. Zagadnienia narodowościowe w działalności PAKP (1918–1945)	348
7.2. Sprawy narodowościowe po drugiej wojnie światowej	352
7.2.1. Białorusini	353
7.2.2. Ukraińcy	360
7.2.3. Polacy	365
7.2.4. Łemkowie	372
7.2.5. Rosjanie	376
7.2.6. Inne grupy narodowościowe	378
7.3. Kwestia narodowościowa wśród duchowieństwa	380
Rozdział 8. Polityka władz państwowych wobec tworzenia i rozwoju prawosławnej struktury administracyjno-kościelnej	385
8.1. Struktura diecezjalna i dekanalna	385
8.1.1. Kościelne jednostki zagraniczne w jurysdykcji PAKP	394
8.2. Struktura parafialna	397
8.2.1. Sieć parafialna diecezji warszawsko-bielskiej	398
8.2.2. Sieć parafialna diecezji białostocko-gdańskiej	399
8.2.3. Sieć parafialna diecezji łódzko-poznańskiej	405
8.3. Budowa sieci parafialnej na Ziemiach Zachodnich	407
8.4. Odbudowa życia religijnego w Polsce południowo-wschodniej	412
8.4.1. Odbudowa sieci parafialnej na Lubelszczyźnie	414
8.4.2. Odbudowa sieci parafialnej na Podkarpaciu	418
8.5. Nieudane próby erygowania parafii. Placówki zamknięte	423
8.6. Życie monastyczne	429
8.6.1. Monaster św. Onufrego w Jabłecznej	431
8.6.2. Monaster św. św. Marty i Marii na św. Górze Grabarce	433
8.6.3. Monaster Zwiastowania Przenajświętszej Bogurodzicy i św. Apostoła Jana Teologa w Supraślu	435
8.6.4. Rozwój życia monastycznego po 1989 r.	437

Rozdział 9. PAKP pod nadzorem bezpieki i aparatu partyjno-rządowego	441
9.1. Represje wobec prawosławnego duchowieństwa	441
9.2. Penetracja środowiska kościelnego w Polsce Ludowej	446
9.2.1. Aparat bezpieczeństwa wobec metropolity Dionizego (Waledyński) ...	447
9.2.2. PAKP w działalności aparatu partyjno-rządowego i bezpieczeństwa ...	449
9.2.3. Aparat państwowy wobec stosunków PAKP z Kościołem rzymskokatolickim	470
9.2.4. Aspekt międzynarodowy w działalności aparatu bezpieczeństwa wobec PAKP	473
9.3. Sieć agenturalna	477
9.3.1. Zadania i uwarunkowania współpracy	477
9.3.2. Sieć tajnych współpracowników	480

CZĘŚĆ IV IRENOLOGIA-EKUMENIA-DIALOG

Rozdział 10. Stanowisko Kościoła wobec przemian społeczno-politycznych	489
10.1. PAKP wobec zachodzących zmian politycznych	490
10.2. Kościół prawosławny wobec Ziem Odzyskanych	515
10.3. Kościół jako element propagandy państwowej w walce o pokój	520
10.4. PAKP wobec zagadnień społecznych	523
Rozdział 11. PAKP w działalności ekumenicznej i stosunkach międzywyznaniowych	538
11.1. Działalność ekumeniczna Kościoła prawosławnego	538
11.1.1. Działalność w ramach Polskiej Rady Ekumenicznej	538
11.1.1.1. Dialog katolicko-prawosławny w ramach Polskiej Rady Ekumenicznej	547
11.2. Stosunki międzywyznaniowe i międzyreligijne	557
11.2.1. Stosunki prawosławno-rzymskokatolickie	558
11.2.1.1. Konflikty majątkowe	562
11.2.1.2. Antagonizmy na cmentarzach	567
11.2.1.3. Kwestia małżeństw mieszanych we wzajemnych relacjach ...	569
11.2.1.4. Zjawiska pozytywne w relacjach prawosławno-katolickich	571
11.2.2. Relacje z Kościołem katolickim obrządku bizantyjsko-słowiańskiego	575
11.2.3. Relacje PAKP z Kościołami nierzymskokatolickimi	577
11.2.4. Stosunki z innymi religiami	580
11.3. Kościół prawosławny w polityce państwa wobec grekokatolików	581
11.3.1. Akcja misyjna PAKP wśród grekokatolików	586
Rozdział 12. Działalność międzynarodowa PAKP	611
12.1. Uwarunkowania działalności międzynarodowej PAKP i kontakty z innymi Kościołami prawosławnymi	611
12.2. Kościół wobec wybranych zagadnień międzynarodowych	622

12.3. Działalność w światowym ruchu ekumenicznym	640
12.3.1. Światowa Rada Kościołów	642
12.3.2. Konferencja Kościołów Europejskich	648
12.3.3. PAKP w międzynarodowych dialogach bilateralnych	651
12.3.3.1. Dialog prawosławno-rzymskokatolicki	651
12.3.3.2. Kwestia uniatyzmu w dialogu katolicko-prawosławnym ...	657
12.3.4. Dialog ekumeniczny z innymi Kościołami i religiami	659
12.4. Sobór Ogólnoprawosławny w kontaktach międzynarodowych PAKP	669

CZĘŚĆ V

TRADYCJA-LAIKAT-KULTURA

Rozdział 13. Dziedzictwo i tradycja cerkiewna w polityce historycznej państwa	679
13.1. Zagadnienie świątyń i mienia cerkiewnego w okresie akcji wysiedleńczych ...	681
13.2. Prawosławne dziedzictwo historyczne po Akcji „Wisła”	688
13.2.1. Losy obiektów sakralnych	688
13.2.2. Akty wandalizmu wobec prawosławnych obiektów sakralnych	696
13.2.3. Prawosławne nekropolie	700
13.3. Władze państwowe wobec kościelnych inicjatyw budowlanych	705
13.3.1. Uwarunkowania prawno-polityczne dotyczące budownictwa kościelnego	705
13.3.2. Prawosławne budownictwo sakralne	708
13.3. Zagadnienie świątyń na Ziemiach Odzyskanych i w Polsce południowo-wschodniej	716
13.4. Utensylia i wyposażenie świątyń	720
13.5. Ochrona materialnego dziedzictwa historycznego i tradycji cerkiewnej	724
13.5.1. Działania państwa	724
13.5.2. Działania Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego ...	727
13.5.3. Działania organizacji społecznych	731
Rozdział 14. Ewolucja podmiotowości prawosławnego laikatu	735
14.1. Działalność edukacyjna PAKP	735
14.1.1. Szkolnictwo i działalność oświatowo-wychowawcza Kościoła prawosławnego	735
14.1.1.1. Działania na rzecz reaktywowania Studium Teologii Prawosławnej	737
14.1.1.2. Prawosławne Seminarium Duchowne	739
14.1.1.3. Sekcja Prawosławna Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej	746
14.1.1.4. Inne inicjatywy edukacyjne	751
14.2. Nauczanie religii prawosławnej	754
14.2.1. Nauczanie religii w okresie Polski Ludowej	755
14.2.2. Specyfika nauczania religii na Ziemiach Odzyskanych	763
14.2.3. Religia w systemie oświatowym po 1989 r.	767

14.3. Działalność wydawnicza Kościoła prawosławnego	777
14.4. Bractwa i organizacje cerkiewne	788
14.4.1. Bractwo Młodzieży Prawosławnej	790
14.4.2. Bractwa prawosławne dorosłych	796
14.4.3. Inne organizacje i instytucje cerkiewne	799
14.4.4. Laikat prawosławny wobec ruchu pątniczego	801
14.5. Rola PAKP w realizacji zadań związanych z pomocą społeczną	804
14.6. Działalność kulturalna Kościoła prawosławnego	816
14.6.1. Muzyka cerkiewna jako składnik prawosławnej kultury	817
14.6.2. Centra kultury prawosławnej	821
14.6.3. Stowarzyszenia i fundacje prawosławne	826
14.6.4. Środki masowego przekazu w działalności Kościoła prawosławnego .	827
Zakończenie	835
Bibliografia	846
Indeks	936